

**GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE KENTLEŞME (ME)
SORUNU VE YARATTIĞI SONUÇLARA SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ**

Yrd.Doç.Dr. Ahmet ÖZER
ME.Ü. Fen-Edb.Fak. Sosyoloji Bölümü
Genel Sosyoloji ve Metodoloji ABD. Bşk.
Mersin-TÜRKİYE

ÖZET

Kentleşme, ekonomik, demografik ve sosyal değişmeyi içeren bir süreçtir. Bu süreç, demografik olarak Güneydoğu'da yaşandığı halde ekonomik ve sosyal açıdan yaşanmamıştır. Bu nedenle Güneydoğu'da yaşanan sürece "kentleşme" demekten ziyade "demografik şişme" demek daha doğru olur.

Mevcut durumda büyük "göç ve kaç" hareketleriyle karşı karşıya kalan bölge kentlerinin şimdilik kentleşme beklentilerine cevap vermesi de zor görünmektedir. Bunun için sistemin yeniden yapılanması ve yeni bir yerel yönetim anlayışının hakim kılınması gerekmektedir.

AMAÇ

Bu çalışmanın amacı, kentleşme teorisi açısından Güneydoğu'nun ele alınıp irdelenmesi ve mevcut durumun sosyolojik açıdan bir tespitinin yapılmasıdır.

Çalışmanın kapsamı aynı zamanda Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP'ın) da uygulama alanı olan Güney Doğu Anadolu Bölgesidir.

Birçok bakımdan sorunlu olan bu bölgenin kentleşme açısından katedeceği yol, sadece bölgenin beledi sorunlarını çözmekle kalmayacak aynı zamanda bölgede yaşanan sorunların ve sıkıntıların aşılmasına da büyük katkılar sağlayacaktır.

Bu nedenle Güneydoğu'da kentleşme veya kentleşememe olgusunun bilimsel bir mercekten geçirilerek durumun objektif olarak ortaya konulmasının büyük önemi vardır.

GÜNEYDOĞU'DA KENTLEŞME (ME) SORUNU VE YARATTIĞI SONUÇLARA SOSYOLOJİK BİR AKIŞ

1. GİRİŞ

Kentleşme Sanayi Devrimi ile başlayan bir süreçtir. Batı Avrupa'da başlayan Sanayi Devriminin birçok etkisi yanında üç önemli sonucu olmuştur:

Bunlar; ***üretimde yenilik, sosyal yapıda farklılık ve nüfus mobilitesinde hareketlilik*** olarak tespit edilebilir.

Sanayileşme ile birlikte öncelikle üretim tarzının niteliği değişmiştir:

- Üretim evden ve küçük imalathanelerden fabrikalara taşınmıştır. Yani geleneksel üretim kollarından modern üretim kurumlarına bir geçiş yaşanmıştır.
- Yavaş ve tekil üretimden hızlı ve seri üretime geçilmiştir. Bu unsur artı değer (kar), verim, kalite ve kapasitede önemli artışlara ve değişikliklere neden olmuştur.
- Üretim tarzının niteliğinde ve niceliğinde meydana gelen bu değişimler siyasal ve ekonomik düzende yeni yapılanmalara yol açmış, milliyetçilik ve ulus devlet modeli bu yapılanmaların önemli sonuçları olarak ortaya çıkmıştır. Bu da yeni sınıfların, çelişkilerin ve çatışmaların başlangıcı olmuştur.

Sanayileşmenin ikinci önemli etkisi sosyal yaşamda meydana getirdiği değişikliklerle kendini göstermiştir. Bu değişikliklerin en önemlileri:

- Sosyal yapıda farklılaşma, (yani homojen toplum yapısından heterojen toplum yapısına geçiş) ; iş bölümü ve uzmanlaşmanın artması ve çeşitlenmesi.
- Eğitim ve öğretimin öneminin artması; bununla birlikte doğuştan kazanılan statülerin önemi azalması; sonradan (eğitim ve öğretimle) kazanılan statülerin öneminin artması. Bu uygulama ile birlikte toplumdaki binlerce kurum, statü ve rol arasındaki ilişkileri bir düzene bağlayan sistem bürokrasi olarak ortaya çıkmış ve şekillenmiştir.
- Geleneksel geniş aile kentsel çekirdek aileye dönüşmüş, orta sınıflaşma artmış, sosyal hareketlilik hızlanmıştır.

Sanayileşmenin en önemli üçüncü sonucu ise nüfus mobilitesinin fiziki mekanlarda ve çevrede yarattığı değişikliklerdir. Diğer bir değişle kentleşmedir.

- Sanayileşme ile birlikte kırdan kente yoğun göçlerin yaşanması,
- Kentlerde nüfus emme kapasitelerinin (fabrikalar) giderek artması; Nüfus emme kapasitelerinin bir yandan gelen nüfusu absorb etmesi ve dönüştürmesi öte yandan kitle iletişim ve ulaşımındaki yeniliklerin de etkisiyle yeni göçler için çekim alanları haline gelmesi kentleşmenin yeni versiyonları olarak ortaya çıkmıştır. Böylece kentler eski yapılarından kopmuş, hem fiziki hem de yoğunluk ve işleyiş açısından yeni görünümler almıştır.

2. KENTLEŞME VE GÜNEYDOĞU

Bu kısa girişten sonra şimdi kentleşmeyi biraz daha yakından irdeleyerek bu sürecin Güneydoğu'daki görünümelerini incelemeye çalışacağız.

Kentleşme, demografik, ekonomik ve sosyo-kültürel değişim ve dönüşümün adıdır. Diğer bir anlatımla " kentleşme demografik ekonomik, sosyal ve kültürel bir yapısal dönüşümü içermektedir. " (Bayhan, 1996, 1)

Demografik açıdan kentleşme, (özellikle) kırdan kente yaşanan göçlerle beslenen nüfus yoğunluğunu ifade eder.

Ekonomik açıdan kentleşme, tarım dışı faaliyetlerin (Sanayi ve hizmetler sektöründe) yoğunlaşmasıdır.

Sosyal açıdan kentleşme ise farklılaşma uzmanlaşma, örgütlenme sürecini kapsayan bir dönüşümü ve davranış biçimini içermektedir.

Kentleşmeden söz etmek için bu üç unsurun bir arada asgari düzeyde gerçekleşmiş olması gerekir. Yukardaki ölçütlerden birinin gerçekleşmesi diğerlerinin gerçekleşmemesi durumunda tam bir kentleşmeden bahsetmek söz konusu değildir.

Örneğin bu gün Türkiye'de özellikle Güneydoğu'da çarpıcı bir biçimde görüldüğü gibi nüfusun köyden kente göç etmesi ve kendi iç dinamikleriyle hızlı ve kontrolsüz artışı sonucunda kentlerde aşırı bir nüfus yığılması meydana gelmiştir. Yani demografik açıdan kentleşme gerçekleşmiştir. Ancak ekonomik ve sosyal yapıda bu birikimi karşılayacak bir

dönüşüm meydana gelmemiştir. Dolayısıyla böyle bir süreçte kentleşme demek eksik ve hatalı olur. Böyle bir gelişme demografik şişme / nüfus büyümesi / nüfus yığılması / aşırı nüfus birikmesi gibi kavramlarla açıklanabilir. Yani bir kentte nüfusun nicelik olarak artması / birikmesi ekonomik ve sosyal açıdan niteliksel bir dönüşüm geçirmemesi süreci kentleşme değildir. Böyle bir durum kentleşmeye tekabül etmediği gibi bünyesinde kentleşme sürecini de taşımaz / taşıyamaz.

O nedenle, bir kentte, üç kriterden sadece biri olan demografik açıdan kentleşmenin gerçekleşip diğer iki ölçütün (ekonomik ve sosyal kentleşmenin) gerçekleşmemiş olması durumuna " **demografik şişme**" demek daha uygun olur.

Buna kimi yerde **sanayi dışı aşırı kentleşme** de denilmektedir. Ekonomik faaliyetlerin sanayileşmeye maruz kalmadığı, aşırı nüfus yığılmasının bulunduğu kentlerin sosyal yapısı ise **anomik kentleşme, kültürel yabancılaşma, arabesk yapı** kavramlarıyla açıklanabilir. Kültürel ve sosyal yapısının bu durumu takip etmediği (ya da buna uygun bir yapılanma göstermediği) durumları ise "**evrimleşmeyen karmaşa**" "**kültürel gecikme**", "**çarpık gelişme**" kavramlarıyla açıklanabilir. Bu kavramlar (Kent, kentleşme, kentleşme; sanayi dışı aşırı kentleşme, anomik kentleşme, kültürel yabancılaşma; evrimleşmeyen karmaşa, kültürel gecikme, çarpık gelişme) metin içinde yeri ve sırası geldikçe tanımlanacak, örnek olaylarla açıklanacak, kentlerdeki yansımaları irdelenecektir.

Şimdi yukarıda üç boyutu ile incelemeye ve açıklamaya çalışılan kentleşmenin Güneydoğu'daki yansımalarına bakalım.

2.1. Demografik Açıdan Güneydoğu'da Kentleşme

Kentleşmede nüfus ölçütünü önemli sayan bir görüşe göre bir bölge veya ülke sanayi ve iktisadi açıdan gelişmediği halde, nüfusunun % 30'u 100 binin üzerindeki kentlerde toplanmışsa o bölge veya ülke " sanayi dışı aşırı kentleşme" ile karşı karşıya demektir. Doğum artış hızı ile birlikte net nüfus artışının yüksek olması aşırı kentleşmenin diğer faktörleridir. Bu türden bölge ve ülkelerde tarım alanında çalışan nüfusun oranı yüksektir. Dışardan alınan göçler bu olguyu etkilemekte ve hızlandırmaktadır.

Arjantin, Venezuela, Uruguay, Meksika, Küba, Mısır, Suriye, Kore, Türkiye ve bir bölge olarak Güneydoğu bu kentleşme biçiminin örnekleri olarak sıralanabilir.

1965 yılında Güneydoğu'da ¹ nüfusu 100 binin üzerinde olan kent sayısı Diyarbakır ve Gaziantep'le birlikte sadece iki tanedir. Bu iki kent o dönemde bölgenin toplam nüfusun % 11'ini barındırmaktadır. 1990 yılına gelindiğinde nüfusu 100 binin üzerinde olan kent sayısı Şanlıurfa, Batman, Adıyaman illerinin katılmasıyla 5'e yükseltilmiştir. Bu tarihte (1990'da) bölgenin bu 5 büyük kenti toplam nüfusun % 29,4 ünü, kentli nüfusun ise % 50,3'ünü barındırmaktadır. (GAP Master Planı Cilt 1, s.7)

Oysa 1990-1997 yılları arasında bölgede yaşanan "düşük yoğunluklu savaş" kırdan kente büyük oranlarda " göç ve kaç ² " hareketlerine neden olmuş; bu durum bütün göstergeleri ve istatistikleri alt üst etmiştir.

Bölgede nüfusu 100 binin üzerinde olan kentlerin 1990 ve 1997 nüfusları ve bu iki zaman dilimi arasındaki artış katları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Bölge Kent Merkezlerinin 1990-1997 Nüfus Artışları

Kent Merkezinin Adı	1990 Sayımına Göre Nüfusu	1997 Tahmini Nüfusu	Artış Katı
1. Gaziantep	627.000.	1.150.000.	2 Kat
2. Diyarbakır	381.000.	1.200.000.	3 Kat
3. Şanlıurfa	226.000.	650.000.	3 Kat
4. Batman	149.000.	500.000.	3 Kat
5. Adıyaman	101.000.	250.000.	2,5 Kat
Toplam	1.484.000.	3.750.000.	2,5 Kat
5 il merkezi			

Kaynak: D.İ.E., 1990; 1997 tahminleri tarafımızdan yapılmıştır.

¹ 1965 yılında Güneydoğu Bölgesi'ni oluşturan 6 il merkezi vardır. Bunlar G.Antep, Diyarbakır, Ş.Urfa, Mardin, Siirt ve Adıyaman il merkezleridir. 1990 yılında Şırnak ve Batman'ın katılmasıyla bu sayı önce 8'e daha sonra 1996'da Kilis'in il yapılmasıyla 9'a yükselmiştir.

² Göç ile birlikte kaç kavramını kullanma ihtiyacını duyuyoruz; çünkü, göç daha çok iradi bir yer değiştirmeyi içermektedir. bu nedenle göç kavramı Güneydoğu'daki nüfus mobilitesini açıklamaya yetmemektedir. Örneğin, son yedi yılda yaklaşık 3000 köy ve mezranın boşaltıldığını yetkililer bile söylemektedir. Kendi iradesi dışında göçe zorlanan veya göçertilen bu nüfusun mobilitesi için kaç kavramını kullanmak daha uygun olur diye düşünüyoruz. Bu nedenle, Güneydoğu'daki göçü anlatırken sadece "göç" kavramını kullanmak eksiz ve yetersiz kalacağından "göç ve kaç" hareketleri kavramlarının birlikte kullanılması daha doğru ve açıklayıcı olmaktadır.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi bölge kentlerinin nüfusları son 7 yıl içinde 2-3 kat artmıştır. Yapılan projeksiyonlara göre Avrupa'da böyle bir artışın ancak 300-400 yılda gerçekleştiğini göz önüne alırsak kent merkezlerindeki nüfus artışının vahameti daha iyi anlaşılmış olur. Bu kervana 1996 yılında il yapılan Kilis'i de katarsak nüfusu 100 binin üzerindeki kent sayısı 6'ya yükselmiş olur.

1990 yılında 5.2 milyon insanın yaşadığı bölgede³ nüfusu 100 binin üzerinde olan 5 kentte 1.484.000 kişi yaşarken 1997 ye gelindiğinde bu rakam 3.750.000'e yükselmiş yani yaklaşık olarak 2,5 kat artmıştır. Bu durumda 1997 yılında nüfusun yaklaşık % 72.1'i nin nüfusu 100 bin ve üzerindeki kentlerde yaşadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Bu rakama 1996 yılında il yapılan Kilis ile nüfusu çoktan 100 bini geçen Nizip (G.Antep), Bismil (Diyarbakır) ilçelerini de katarsak bölge nüfusunun yaklaşık 4 milyonunun, nüfusu 100 bin ve üzerindeki kentlerde yaşadığı gerçeği ile karşı karşıya kalırız. Buna göre aşırı kentleşme oranı % 76.9'dur.⁴

Rakamlardan da anlaşılacağı üzere bölgede demografik açıdan fazlasıyla bir kentleşme gerçekleşmiştir. Ancak daha sonra görüleceği gibi ekonomik ve sosyal faaliyetler bu yoğun nüfus birikmesi oranında bir değişime ve dönüşüme uğramıştır. Diğer bir değişle demografik açıdan kentleşme kısmen yerine gelmiş olmasına karşılık ekonomik ve sosyal kentleşme aynı oranda gerçekleşmemiştir.

Bu nedenle Güneydoğudaki kentleşmeye Demografik Şişme demek daha uygun olur.

GAP Master Planında yer alan saptamaya göre 20 yılda (1970-1990 arasında) nüfusu % 83 oranında artan bölgenin "2005 yılında yaklaşık 11 milyon olarak tahmin edilen

³ Metinde "bölge" olarak geçen Güneydoğu'da 4110 köy, 5148 köyaltı (mezra ve kom) olmak üzere toplam 9258 köy ve köyaltı yerleşim birimi ikisi büyükşehir (G.Antep, Diyarbakır) olmak üzere dokuz il (Ş.Urfa, Adıyaman, Mardin, Siirt, Batman, Şırnak, Kilis), atmışsekizi ilçe olmak üzere toplam 170 belediye vardır. (Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü Raporu, 1996 ve D.İ.E. 1996).

⁴ Bu hesaplama yapılırken bölge nüfusunun dışarıya verdiği göçler dikkate alınarak değişmediği varsayılmıştır. Bilindiği gibi bölge kentlerinin dışarıdan aldığı göçlere karşılık, bölge dışına da özellikle batı kentlerine sermaye, beyin ve kentli nüfusu göç olarak vermektedir.

nüfusunun % 64.1'i kentlerde yaşayacak, nüfusu 100 binin üzerinde olan kentlerin ise kent nüfusunun % 76'sını barındıracağı tahmin edilmektedir" (GAP Master Planı, cilt 1, 1989)

Görüldüğü gibi demografik açıdan kentleşme ile ilgili Master Planın yapmış olduğu öngörü daha 2005 yılı gelmeden tam 8 yıl önce gerçekleşmiştir.

Bütün bu göstergeler Güneydoğu'nun sanayi dışı aşırı bir kentleşme ile (yani demografik bir şişme ile) karşı karşıya olduğumuzu, önlem alınmadığı takdirde bu eğilimin önümüzdeki yıllarda da devam edeceğini göstermektedir.

Demografik şişmenin nedenleri ise 3 kategoride toplanabilir:

1. Nüfusun kendi iç dinamikleriyle kontrolsüz bir biçimde artması.
2. Kır-Kent ve bölgeler arası farklılıklar ve dengesizlikler.
3. Kırdan kente yaşanan "göç ve kaç" hareketleri.

Göçün bu gün için en önemli nedeni ve kentlerde aşırı nüfus yığılmasının birinci sebebi, üçüncü neden olan *göç ve kaç* hareketleridir. O nedenle bunu biraz daha açmakta fayda vardır.

Göç ve Kaç Hareketlerinin Nedenleri

1. Yaklaşık 10 yıldır bölgede süren düşük yoğunluklu savaşın yaratmış olduğu tahribat, göçe zorlama, göç ettirmeler ve köy boşaltmaları en temel nedendir. Bu nedene "**Zoraki göç nedeni**" diyoruz. Son 10 yıllık süreçte yaşanan " göç ve kaç" hareketlerinin % 60-70'i bu nedenden dolayı gerçekleşmiştir.

2. Son yıllarda tarımda makinalaşmanın yaratmış olduğu boş iş gücü akını.
3. Kırsal alanda nüfus artışına bağlı olarak arazi bölünmüşlüğü'nün yaratmış olduğu yoksulluk.
4. İstihdam olanaklarının olmayışı ve işsizliğin getirmiş olduğu tedirginlik.
5. Çok sayıda ilçe ve köyün GAP Prejesinden dolayı baraj göl havzaları altında kalması.

Son 4 nedene *Göçün İtici Nedenleri* diyoruz.

6. Kentlerin sahip olduğu olanakların yaratmış olduğu cazibe;

- İş-güç arayışı
- Çocuklarına daha iyi bir gelecek hazırlama isteği
- Kaliteli eğitim ve sağlık olanaklarından faydalanma beklentisi.
- Mutlu bir yaşam sürme düşüncesi
- Kentte daha güvende olma hissi
- Sosyal güvence arayışı

7. Kitle iletişim ve ulaşım tekniklerinde ve olanaklarında meydana gelen değişme ve gelişmeler.

Bu nedenlere de *Çekici Neden* diyoruz.

8. Göç etme, yer değiştirme (insani) eğilimi. Buna da *evrensel neden* diyoruz.

Bütün bunların karşılıklı (fonksiyonel) etkileşimi insanları yerinden yurdundan etmekte, kentin stresli ve debdebeli ortamına çekmekte veya itmektedir. Bu nedenle kentlere akın edenler kentlerde büyük nüfus yığılmasına neden oldukları halde, kentsel arz ve olanaklarda aynı derecede bir artış olmadığından sonuçta bu tarz bir kentleşme nüfus artışından (yani demografik şişmeden) öteye gidememektedir.

2.2. Ekonomik Açıdan Güneydoğu'daki Kentleşme

Ekonomik açıdan kentleşmeyi, iş gücünün tarım sektöründen tarım dışı sektörlerle aktarılması şeklinde tanımlamıştık. Tarım dışı sektörlerden en önemlisi ise sanayi ve hizmetler sektörüdür. Buna göre Güneydoğu'da bir kentleşmeden söz etmek oldukça güç görünmektedir. Bu durumun birkaç nedeni vardır. Bu nedenler hem Güneydoğunun geri bıraktırılması süreci ile ilgilidir hem de ekonomik açıdan kentleşmenin gerçekleştirilememiş olması ile. Bu nedenler incelendiğinde durum daha iyi anlaşılacaktır.

2.2.1. Devletin Cumhuriyet Dönemi Sanayileşme Politikası

1923 yılında idari yapısını değiştiren Türkiye Cumhuriyeti ekonomide de bir yapı değişikliğine gitmiştir. Bu değişiklik, geleneksel tarım yapısından sanayileşmeye geçilmesidir. 1923 yılında İzmir'de gerçekleştirilen I. İzmir İktisat Kongrelerinde

sanayileşme bir ekonomik model olarak kabul edilmiş; ve bütün bölgelere eşit olarak götürülmesi kararlaştırılmıştır. Bu "eşitçi gelişme" yaklaşımıyla hem dengeli bir kalkınma hedeflenmiş hem de Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte ortaya çıkması muhtemel reaksiyonların giderilmesi amaçlanmıştır. Türkiye Cumhuriyetinin kurulması kadar önemli olan bu biri ekonomik diğeri siyasi iki hedefin gerçekleştirilmesinden daha sonra vazgeçilmiştir. Yani, sanayinin bütün bölgelere eşit olarak götürülmesi işi suya düşmüştür.

Böyle bir tavır değişikliğinin en önemli nedeni (söylenin aksine topoğrafik ve coğrafik olmaktan ziyade) siyasidir. Olayların akışı bunu açıkça göstermektedir. 1924'te bu karar alındığında 1920'de Şemdinan ve Nehri hareketleri baş göstermiş hemen bir yıl sonrada Şeyh Sait (1925) hareketi başlamış ve bastırılmıştır. Bu hareketler daha sonra Zilan, Ağrı, Koçgiri, Dersim hareketleriyle devam etmiştir. Cumhuriyetin kurucularının baştaki kuruluş projesine ve verdikleri sözlere sadık kalmamaları nedeni ile başlayan bu halk hareketleri ve ayaklanmalar merkezi otoriteyi endişelendirmiş ve ürkütmüştür. Çünkü sanayileşmenin Doğu ve Güneydoğu'ya götürülmesinin kapitalizmi geliştireceği, kapitalizmin de milliyetçiliği geliştireceği, milliyetçiliğin ise uluslaşmaya neden olabileceği endişesi gelişmiştir. Aşiret iken zor baş edilen bu topluluğun uluslaşması durumunda işleri daha da zorlaştıracak endişesiyle sanayileşmenin bütün bölgelere eşit bir biçimde götürülmesi projesinden vazgeçilmiştir. Böylece Doğu ve Güneydoğu ekonomideki ve sanayideki gelişmelerden payını alamamıştır. Bu süreç bir taraftan **kalkınmada ayrıcalıklı bölgeler** (Marmara, Ege, Akdeniz gibi) yaratırken öte tarafta **kalkınmadan ayrı bırakılmış bölgelerin** (Doğu, Güneydoğu, karadeniz gibi) ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bölgede ekonomiyi sürükleyecek temel sanayiler kamu sektörü tarafından gerçekleştirilemeyince ara ve yan sanayiler de gelişmemiş, sonuçta ekonomide bir canlanma meydana gelmemiştir. Öte yandan binbir güçlükle özel sektör tarafından kurulan bazı sanayi kuruluşları ve işletmeler ise finansman, personel, teknoloji, pazar, kalite ve kapasite açısından batıdaki emsalleriyle rekabet edemeyince kısa sürelerde ya kapasitelerini daraltmış ya da büsbütün kapanma yollarına gitmişlerdir. Son yıllarda

teşviklerle ilgili uygulanan yanlış politikalar ise adeta teşviksizliğe neden olmuştur. Bu iki durum özel sektörün şevkini kırdığı gibi bölge sermayesinin batıya aksamasını da hızlandırmıştır. Bütün bu olumsuz koşullara rağmen devletin son yıllarda ekonomi yatırımlarındaki payını bölgede de azaltma yoluna gitmesi bölgenin geri kalma sürecini daha kalıcı hale getirmiş, gelecekteki sanayileşme şansını da azaltmıştır. Bu gelişme ekonomik açıdan kentleşmenin önünü kesmiş ve gecikmesine neden olmuştur.

2.2 Ermeni Tehciri

Cumhuriyet öncesi dönemde bölgede Avrupa kentleriyle aşağı yukarı aynı dalga boyunda bir yaşam sürdüren kentli bir orta sınıf vardı.⁵ Bunların içinde Ermeniler önemli bir yer tutmaktaydı. Kentli Ermeni nüfus özellikle el zenaatlarında ve küçük imalatla kentlerin ekonomik yapısında önemli bir dinamizm ve canlılık katmaktaydı. Çünkü el zenaatları ve imalat o dönemdeki kentlerin en önemli ekonomik iç dinamikleri oluşturyordu. 1915'te başlatılan Ermeni Techiri ile bu iç dinamik göçertilmiş, bu alanda bir boşluk meydana gelmiştir.

Ancak Ermenilerin göç ettirilmesi ile meydana gelen boşluk başka bir nüfus tarafından doldurulamamıştır. Hal böyle olunca kentler ekonomik açıdan zayıflamış, bu süreç yukarıda anlattığımız cumhuriyet dönemi sanayileşme politikalarıyla iyice pekişmiştir.

2.2.3. Yarı - Feodal Yapı

Güneydoğudaki yarı feodal yapı hem yukarıdaki yapılanmaya çanak tutmuş hem de bu yapının sunmuş olduğu ortamda daha da palazlanıp güçlenmiş, uzun süre bölgenin sosyo-ekonomik yapısına damgasını vurmuştur. Ağalık, Şeyhlik, Beylik ve Aşiret reisliği gibi kurumlar, varlık nedenleri olan bu statükonun sürmesi yönünde tavır almış, buna karşılık sanayileşme başta olmak üzere her türlü değişmeye direnmişlerdir.

Tarıma dayalı üretim ilişkilerinin ağırlıkta olduğu bölgede para ve pazar ekonomisi

⁵ Örneğin, Diyarbakır o dönemde yarattığı katma değer ve kent yaşantısı bakımından Türkiye'nin İstanbul'dan sonra gelen ikinci kenti konumundadır. (Dağ, 1993, 16).

gelişmemiş bu nedenle pazara yönelik üretimden ziyade "tüketim için üretim ", üretimin temel karakterini belirleyen bir unsur olmuştur. Bu yapı içinde Güneydoğu uzun yıllar adeta kapalı bir ekonomik ve siyasi toplumsal cenderede varlığını sürdürmüştür. Ekonomik açıdan

kentleşmenin gerçekleşmemiş olması bu yapının bir sonucu olduğu kadar aynı zamanda bu kapalı ekonomik yapının sürmesinin bir nedeni olarak da etkili olmuştur. Çünkü ekonomik açıdan kentleşme aynı zamanda dışa açılma ve açık toplum demektir. Oysa Güneydoğu'da geleneksel ekonomik yapı hakim olagelmıştır. Bu gün Güneydoğu'da sektörlerin ekonomi içindeki paylarına bakıldığında bu geleneksel ekonomik yapının varlığı ve ağırlığı hemen göze çarpmaktadır.

Ekonominin sektörel dağılımında en büyük payı tarım (% 40) ve hizmetler sektörü (% 37) almaktadır. Sanayinin aldığı pay ise sadece % 16'dır. Bu durum az gelişmiş ülkelerde veya bölgelerde olduğu gibi sanayi gelişmeden tarım sektöründen hizmet sektörüne doğrudan bir geçiş olduğunu göstermektedir. Ekonomik olarak çarpık olan bu durum (yani sanayiye atlayarak tarımdan hizmet sektörüne geçiş) sosyal, kültürel ve ekonomik alanda bazı sorunlara ve bunalımlara yol açmaktadır. Bu sorunlardan önemli birisi de kentlerde görülen "evrimleşmeyen karmaşıklık" tır.

Evrimsizleşmeyen karmaşıklık, bazı bölgelerde (kısmen de olsa) sanayileşme olduğu halde üst yapıda buna uygun ilişkilerin gelişmemiş olması gerçeğidir. Sanayileşmenin beraberinde bazı değişiklikleri getirmesi gerekirken bu değişiklikler gerçekleşmemektedir. Bu durumda gerek sosyal gerek ekonomik ilişkiler tam bir evrim geçirmeyerek bir karmaşa içinde şekillenmektedir. Bu yanı sıra evrimleşmeyen karmaşa ekonomik açıdan kentleşmenin (kısmen de olsa) gerçekleşmiş olmasına karşılık sosyal ve kültürel açıdan kentleşmenin gerçekleşmemiş olması halidir.

Güneydoğu'da bazı yerleşim birimleri sanayileşmiş gibi görünmelerine karşılık tam anlamıyla modernleşmemişlerdir. Sosyal değişim sürecinde toplumsal ilişkiler, kurumlar ve değerler; farklılaşma, uzmanlaşma ve örgütlenme konusunda yapısal dönüşümlere

uğramamış buna karşılık kendi içinde çeşitlenip, karmaşık hale gelmiştir.

Diyarbakır'da bir türlü küçük işletme yapısını aşamamış olan 9'u devlete ait 24 sanayi işletmesi, Ergani Bakır İşletmeleri, Mazıdağı (Mardin) Fosfat İşletmeleri, Şanlıurfa'daki (bir türlü) büyük sanayi olamayan gıda ve tekstil imalathaneleri, Şırnak'taki kömür İşletmeleri etrafında gelişen ilişkiler bu türdendir. Buralardaki sanayilerin yapısı toplumsal ilişkilerde, kurumlarda ve değerlerde farklılaşma, uzmanlaşma ve örgütlenmeyi sağlayacak kapasitede olmadığı gibi bunlarda köklü yapısal değişiklikler yaratacak dinamizme de sahip değildir. Bu nedenle bu ilişkiler, değer ve kurumlar kendi içinde çeşitlenip karmaşıklıktan öteye gidememektedir. Evrimleşemeyen karmaşıklık olarak tanımlanan bu durum tasarruflarla elde edilen ticari sermayenin yatırıma dönüşmesi yerine daha çok tefecilik, borçlandırma, veresiye alışveriş (ve son yıllarda) faiz-döviz gibi ekonomide bir dönüşüm yaratmayan karlı mekanizmalara bağlanarak işleyip gitmektedir.

Sözkonusu işyerlerinde düşük kapasite ile çalışma, tavasutla işe alma, yeterli teknolojiye sahip olamama gibi sorunlar bu sanayi dallarının çevreye yeterli ve gerekli etkiyi yapmasını engellediği gibi ara ve yan sanayilerin de gelişmesini engelleyerek toplumsal değişim ve dönüşümü yavaşlatmaktadır. Çünkü bu ve diğer küçük sanayi dallarındaki sermaye birikimi hızı yeni fabrikaları kuracak ve hatta teşvik edecek hale gelememektedir. Böylece, bölge sanayileşme sürecini tamamlamayınca ilişkiler de ona ayak uydurarak hiçbir yapıya uymayan karmaşık bir hal almaktadır. Bu durumda kentlerdeki sosyal ve ekonomik dinamizm yanlış biçimde heba olup gitmektedir.

2.2.4. Yoksulluk ve İssizlik

Birleşmiş Milletlerin yapmış olduğu bir çalışmaya göre yoksulluk sınırı 380 dolar/kişi/yıldır. Diyarbakır'da yapılan araştırmalarda ise Diyarbakır genelinde kişi başına yıllık gelir 283 dolar/ yıl iken zorunlu göç grubunda bu rakam 203 dolar/yıla düşmektedir. Buna göre Diyarbakır genelinde yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfusun oranı % 87.8'dir. Bu rakam zorunlu göçe maruz kalmış grup için % 95.2'ye yükselmektedir (TMMOB, 1996, 44).

Burada açıkça görülen şudur : Devlet son yıllarda kırsal alanı güvenli hale getirme adı altında kentlerin varoşlarını fitili ateşlenmemiş birer bomba haline getirmiştir. Açlık, yoksulluk, işsizlik ve sefaletle beslenen bu bombaların, (önlem alınmadığı takdirde) ne zaman patlayacağı belli değildir. Nitekim son on yıldır Türkiye ve Dünya kamuoyunun gündemine savaş ve ölüm haberleriyle giren Diyarbakır ve Güneydoğu 1997'nin başından itibaren açlık ve yoksulluk haberleri ile gündeme gelmektedir. Çünkü 10 yıldır süren "düşük yoğunluklu savaş" artık bölgeyi ve bölge halkını bitap düşürmüştü bunun sonucu açlık ve

yoksulluk olarak ortaya çıkmıştır. 1997 yılı başında Ramazan ayında iş adamlarının dağıttığı

yardımlarla ortaya çıkan açlık ve sefalet görüntüleri, daha sonra açlıktan ölen insan veya açlıktan ölmek üzere olan ailelerin hastahanelere kaldırılması ile devam etmiştir. Gazeteler ve TV'ler yılın ilk dört ayı bu haberlerle dolup taşmıştır.

Demek ki bölgedeki 10 yıllık çatışma ve gerginlik ortamı açlığı ortaya çıkarmıştır. Önlem alınmadığı takdirde açlık ve yoksulluğun sonuçlarının çok daha vahim bir biçimde ortaya çıkması kaçınılmazdır. Nitekim 29-31 Mayıs 1997 tarihlerinde Birleşmiş Milletler ve TESEV tarafından Diyarbakır'da toplanan "Yoksulluk Konferansı" bu olguyu tescil eden bir etkinlik olmuştur.

Böyle bir ortamda yoğun göçe maruz kalan kentlerin sosyal ve ekonomik açıdan kentleşmeleri elbette beklenemez. Bugün Diyarbakır'daki faal (16-65) nüfusun % 70'den fazlası işsizdir. At arabacılığı, çekçekcilik, ayakkabı boyacılığı, işportacılık ile uğraşarak geçimini sağlayanların sayısı bir hayli fazladır. Bu durum kent sosyolojisi içinde gençliği suça itmekte; birçok insan genç yaşta dilencilığe bile alışmakta veya yankesicilik, hırsızlık, gasp gibi suçlara itilerek hayatlarını tüketmektedir. Dolayısıyla gün geçtikçe "açların" yaşadığı kent çevresi ile "tokların" yaşadığı kent merkezlerinin çizgileri daha da kalınlaşıp belirginleşmekte; gelir dağılımındaki bozukluk, yoksulluk ve işsizlik ekonomik olarak kentleri zorlamakta ve geriletmektedir.

Yukarıda dört başlık altında incelenen nedenlerden dolayı Güneydoğu'da

(Gaziantep'i saymasak) ekonomik açıdan bir kentleşmeden söz edilemez. Gaziantep ise coğrafi açıdan bir bölge kenti olmasına rağmen sanayileşme ve ekonomik gelişme bakımından bölgesel özelliklerin dışındadır.

2.3. Sosyo-Kültürel Açıdan Güneydoğu'daki Kentleşme

Kentleşmenin üçüncü boyutu olan sosyal ve kültürel açıdan kentleşmeyi, sosyal örgütlenme, iş bölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi süreci (Keleş, 1970, 92) olarak tanımlamıştık.

Bu süreç gelişmiş ülkelerde;

- Eski geleneklerin yerine yenilerinin yer alması
- Kentin sosyal değişiminin merkezi olması
- Sosyal değişimin kentten dışarıya etki etmesi
- Kentlerin, içinde yaşayan insanların davranışları üzerinde etkili olması
- Alt yapı hizmetlerinin derecesi ve kalitesinin artması
- Kentleşme ile birlikte kent ve kentli kültürü birey ve kurum ilişkilerine hakim olması şeklinde görülür.

Gelişmekte olan ülke veya bölgelerde ise;

- Kentleşmenin sosyal yapıya etkisi; sahip olduğu sosyal ve kültürel değerlerin derecesine bağlıdır.
- Genellikle demografik açıdan kentleşme sosyal ve kültürel açıdan kentleşmeden önde ve daha hızlı ilerler.
- Bu iki süreç arasındaki farklılık, kültürel boşluklar, değer yabancılaşması, anomik kentleşme gibi sosyal ve kültürel sapmalara neden olur. Şimdi bu teorik çerçevenin ışığında güneydoğuda sosyokültürel açıdan kentleşmeye (veya kentleşememeye) bakalım.

Güneydoğu kent merkezleri kırsal alandan almış oldukları yoksul köylü göçüne karşılık batıya sermaye, beyin ve kentli nüfusu göç olarak vermektedir. Kente taşınan yoksulluğa karşılık kentin iç dinamiklerini oluşturan zenginliklerin göç etmesi kentlerin adeta

içini boşaltmakta, onları bitap düşürmektedir.

Bunun sonucunda kırsal alandan gelen nüfus kentleşmemekte tam tersine kentler süreç içerisinde köyleşmeye doğru yol almaktadır. Çünkü köyden gelen nüfusun etkileşimde bulunacağı kentleşmiş nüfus ya yoktur ya da çok az ve cılızdır. Hal böyle olunca kentler yeni gelenlerin etkisi ve manyetik alanı içine girmektedir. Dolayısıyla bir kentte giderek iki kent meydana gelmektedir. Biri kentsel arz ve olanakların sunulduğu normal kent alanlarıdır. Öbürü ise bu olanaklardan yoksun, kenti kuşaklayan gece konduların meydana getirdiği yoksulluk, açlık ve sefaletin kol gezdiği, yoğun problemlerin yaşandığı varoş kentlerdir.

Bu iki farklı kentsel yaşam arasında sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan derin uçurumlar dolayısı ile çatışmalar vardır. Bu çatışma ve çelişkilerin girdabına sürüklenmiş olan yeni kentliler sonuçta köylü kültüründen kopmakta ama kentli de olamamakta, arada kalmaktadırlar.

Kentleşme sürecinde, arada kalma, anomik kentleşme, kültürel yabancılaşma veya kültürel gecikmenin bir türevi olarak belirlemekte ve yayılmaktadır.

Bu durumu bir örnekle açıklamak gerekirse şu örnek verilebilir:

Diyarbakır'ın A köyünden köylü kültürü ile yaşayan Memo Dayı göç ettikten sonra en yakın kent (ve birinci göç istasyonu) olan Diyarbakır'a kendini atar. Öncelikle normal kent alanlarında bir *konut* edinerek yerleşmek ister. Ancak ekonomik imkanları el vermez. Bu sefer kentin kenar mahallerinde bir *barınak* edinerek ailesi ile birlikte buraya yerleşir. Hiç bir sosyal güvenceye, sosyal ve ekonomik olanağa sahip olmayan Memo Dayı zamanla kent merkezi ile çeşitli nedenlerle ilişkiye geçer. Orada ekonomik-sosyal ve eğitsel olanaklara sahip düzgün giyimli, işi, arabası, geliri olan kentleşmiş Mehmet Beyleri görür. Hamle yaparak onlar gibi olmaya çalışır. Ancak içinde bulunduğu konum buna elvermez. O da bu arzusunu gerçekleştiremez, arada kalır. Yani köylü Memo Dayı olmaktan çıkar, ama kentli Mehmet Bey de olamaz. Arada kalır. Hiç bir kültürün hiç bir kültüre üstünlüğünün varsayılamayacağı bilinen bir gerçektir. Memo Dayı köyde köylü kültürü ile belki mutlu ve

huzurlu bir yaşam sürdürmekteydi. Ama ata-baba topraklarından melodramik bir biçimde kopuşun şokunu daha üstünden atamamışken bir şok yer kentin hay huyu içinde tükenip gider.

Burada değerlerin ve kuralların işlerliğini yitirmesi sonucunda ortaya çıkan "anomik kentleşmeden" söz edilebilir. Parsons ve Mertonun "sosyal yapı ile kültürel yapı arasındaki uyumsuzluk ve çatışma" (Baykan, 1995, 100) olarak ortaya koyduğu bir sosyal problem olarak anomik kentleşme Ogburn'un ileri sürdüğü "Kültürel gecikme" nin yarattığı sosyal problemlere karşılık gelmektedir.

Kültürel gecikme veya kültürel boşluk (Cultural Lag) maddi kültür öğeleri ile manevi kültür ögesi arasında meydana gelen boşluktur.

Ogburn'a göre maddi kültür öğelerini oluşturan fiziki mekanın değişmesi ev şeklinin değişmesi, günlük hayatta kullanılan ev eşyalarının değişmesi ve meslek değişimi gibi öğeler, değer yargısı, zihniyet ve davranışlardaki değişimleri içeren manevi kültür öğelerinden daha hızlı ve daha çabuk oluşurlar. Bu anlamda kente göç edenler, tam anlamıyla olmasa bile, maddi kültür öğeleri bakımından aynı değişiklikleri yaşayamamaktadırlar. Böylece arada bir kültürel boşluk veya kültürel gecikme meydana gelmektedir. Oysa kent hayatının tüketim kalıplarını benimsemeleri diğer bir değişle kentlileşmeleri için değer yargılarının da değişmesi gerekiyor. (Sezal 1992, 87)

Kültürel gecikmenin yaratmış olduğu toplumsal uyumsuzluğa verilebilecek en ilgi çekici örnek **arabesk yaşam tarzıdır**. Arabesk örneği geçiş sürecinde sosyal çözülmenin yaratmış olduğu toplumsal uyumsuzluğu ifade etmektedir. Bir örnek vermek gerekirse; makina kırsal alanda boş işgücü yaratmıştır. Maddi kültür ögesi olan kitle ulaşım ve iletişim araçlarındaki ilerleme yatay hareketliliği kolaylaştırmış ve hızlandırmış; bunun sonucunda kentlere akın olmuştur. Kırsal alanda tutunamayarak, büyük umutlarla kentlere gelen insanlar kentlerin gerekli imkanları sunamamasından dolayı kentte de tutunamamıştır; yani köylü olmaktan çıkan insanlar kentli de olamamış, arada kalmıştır.

Kendi köklerinden koptuktan sonra kentte uyum sağlayamamanın getirmiş olduğu bu ara yaşam kendine has yaşam biçimleri olan ara (yani ne köylü ne de kentli olan) değerleri ve kültürleri geliştirmiştir. Gecekondu yaşamı - arabesk müzik gibi ... Bu nedenle arabesk yaşam için, toplumsal uyumsuzluk durumunun yaratmış olduğu kültürel yabancılaşma halidir denebilir. Dolayısıyla teknolojik ilerleme bir yandan toplumun bazı sınıf ve katmanlarını daha müreffeh kılarken, (bu gelişmelere alt yapısı ve kurumlarıyla hazır olmayan toplumlarda) toplumun bir kesimini de büyük kentlerin varoşlarına savurmuş, orada toplumsal uyumsuzluklara, gerginliklere ve sorunlara neden olmuştur.

Değer yabancılaşması olarak tanımlanabilecek bu panoroma bugün Diyarbakır'ın, Van'ın, Batman'ın varoşlarında yaşanmaktadır.

Öte taraftan kentlere göç ederek gelmiş ve yerleşmiş geniş yığınlar devletin sosyal güvenlik şemsiyesinden ve kentsel haklardan faydalanamamaktadır. Dolayısıyla yeni geldikleri kentin karmaşık ortamı içinde bir yandan ulaşamadıkları sosyal devlet anlayışı, sosyal güvenlik mekanizmaları ve kentsel olanaklar, öbür yandan bu boşluklardan yararlanarak ortaya çıkan *mafya türü örgütlenmeler* arasında sıkışıp kalmaktadırlar. Doğal olarak kendilerini korumak için yeni ilişki biçimleri geliştirmektedirler. Yani devletin sosyal olanak ve güvenceler sağlamadığı, kişilerin de bireysel özgürlüklerine tam kavuşamadığı bir ortamda kentte göç ederek gelen yeni kentliler, yeni ve kendine has *patronaj ilişkileri* geliştirmek zorunda kalmaktadırlar.

Önceleri aile ve hemşehrilik patronaj ilişkileriyle kentte yer edinmeye çalışan ilk göç dalgaları, sonra klasik partilerin patronaj ilişkilerinde yer alarak, yeni tür kentsel menfaat lobileri haline dönüşmeye çalıştılar.

Daha sonra devam eden göç dalgaları *dinsel ve tarikatsal gruplar* biçiminde kent içinde yeni mücadele konumları elde etmeleriyle değişik bir dinamik kazandılar.

Kentsel ortamın bu yeni mücadele öğeleri zaman içinde klasik patronaj ilişkilerini de dönüştürdü ve kentleri etkiledi.

Yukarıda sayılan ve kente yeni gelenler için bir şemsiye ve sığınak oluşturan

patronaj ilişkileri, süreç içinde nitelik değiştirerek hakimiyet peşinde koştu ve kent içinde yeni etki adacıkları ve hakimiyet alanları oluşturdular. Bu yeni patronaj ilişkileri giderek iş bulmak, eğitim esnasında yardım sağlamak, kişisel sorunları çözmek şeklinde kendini gösterdi. (Kıray, 1996, 76)

Bütün bunlar kentlerin doğal seyri içinde sosyal ve kültürel açıdan kentleşmesini zorlaştıran hatta bazen engelleyen unsurlar olarak fonksiyon gördü.

3. SONUÇ

Sonuç olarak Güneydoğu'da demografik açıdan bir kentleşmeden söz edilebilse de ekonomik ve sosyal açıdan bir kentleşmeden söz edilemez. Bu durumda Güneydoğudaki kentleşme için DEMOGRAFİK ŞİŞME veya SANAYİ DIŞI AŞIRI KENTLEŞME kavramlarını kullanmak daha uygun olur.

Kırdan kente yoğun bir biçimde yaşanan göç ve kaç hareketleri karşısında hazırlıksız yakalanan kentler kısa sürede kendi içinde ikiye ayrılmıştır. Bir taraftan kentsel olanaklardan faydalanan kent merkezleri, öbür tarafta bu olanaklardan faydalanamayan gecekonduların meydana getirdiği varoş kentleri yer almaktadır. Varoşlar açlık ve yoksulluğun yoğun biçimde yaşandığı, bireylerin kentsel haklardan faydalanamadıkları için kente karşı görevlerini de yerine getiremediği alanlardır. İşsizlikle beslenen bu süreç kent suçlarını arttırmakta, anomik kentleşmenin çarpıcı bir biçimde yaşanmasına neden olmaktadır.

Nasıl ki çözüme kavuşturulamadığı için yıllar süren "savaşın" sonuçları bugün yoksulluk, açlık ve anomik kentleşme olarak karşımıza çıkıyorsa, gerekli önlemler alınmadığı takdirde bugün hüküm süren işsizlik, yoksulluk, açlık ve anomik kentleşmenin sonuçları yarın kapanması zor derin toplumsal çalkantı ve çatışmalar biçiminde ortaya çıkabilir.

Bu nedenle artık sorunları çözme konusunda Güneydoğu'da dert ortaklığı değil, çözüm ortaklığı gerekiyor. Artık Güneydoğu'da sorunları sadece incelemek yetmiyor, koşulları acilen değiştirmek gerekiyor. Buna bu günden başlamak lazım yarın (olduğunda) geç olabilir.

KAYNAKLAR

1. Bayhan, Vehbi. "Sanayileşme Sürecinde Anomi ve Yabancılaşma" İnönü Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, sayı 1, Ağustos, Malatya 1995.
2. Bayhan, Vehbi. "Türkiye'de iç göçler ve Anomik Kentleşme" II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, 20-22 Kasım, 1996, Mersin.
3. Dağ, Rıfat ve Atilla Göktürk. Diyarbakır'ın GAP'taki Yeri Ankara, 1993
4. DİE, (1994) Haber Bülteni 29.08.1994 Ankara.
5. DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1996-2000), 1995 Ankara.
6. Ergil, Doğu. Doğu Sorunu Teşhisler ve Tesbitler. TOBB Yayını 1995, Ankara.
7. DPT, GAP Master Planı I, II, III. Ciltler, Yüksel-Nippon, 1989, Ankara.
8. Gökçe, Birsen. "İstanbul Beyrutlaşıyor" Radikal Gazetesi, 05.11.1996
9. Karpat, Kemal. Gecekondu: Rural Migration and Urbanization 1976.
10. Keleş, Ruşen. "Türkiyede Şehirleşme Eğilimleri", A.Ü. SBF. Drg., Cilt 25, Aralık 1970, Ankara
11. Keleş, Ruşen. Kentleşme Politikaları, İmge Yayıncılık 1995 Ankara.
12. Kıray, Mübeccel. "Kentleşme ve Potronaj İlişkileri", Ada Kentliyim Dergisi sayı II, 1996, Ankara.
13. Laçiner, Ömer. "Kentlerin Dönüşümü", Birikim 86,87, Haziran, Temmuz, 1996.
14. Özdağ, Ümit. Güneydoğu ve Doğudan Batıya Göç Edenlerde Yapı Kültürel ve Kültürel Kimlik Sorunu Türk Metal Sendikası Yayını 1995, Ankara.
15. Özer, Ahmet. Kent Yazıları, Karşı Yayınları, 1995, Ankara.
16. Özer, Ahmet. Güneydoğu Anadolu ve GAP Gerçeği, Damar Yay. 1992, Ankara.
17. Sezal, İhsan. Şehirleşme, 1992, İstanbul.
18. Tolan, Barlas. Çağdaş Toplumun Bulanımı, Anomi ve Yabancılaşma, 1981, Ankara.

19. TMMOB. Bölge İçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların
Diyarbakır Ölçeğinde Araştırılması Haziran, 1996, Ankara.
20. Uras, Güngör. "Fakirlik Başa Bela" Yeni Yüzyıl Gazetesi 21.10.1996, İstanbul.
21. Yavuz, Sevinç. "Göçün Yarattığı Suç Şehirleri", Yeni Yüzyıl Gazetesi,
21.10.1996, İstanbul.